

Vesztróczy Zsolt

KATYŃ

Paul Allen: *Katyń—A sztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete*. Mérték Kiadó, Budapest, 2009, 416 oldal, 3699 Ft.

Lengyelország II. világháború alatti német megszállásáról, az ellenállási mozgalomról, a hazánkba menekült lengyelekről, annak magyar vonatkozásairól számos kiadvány jelent meg mind a két ország történettudományának képviselői, mind az egykori szemtanúk részéről. A szovjet megszállás alá került Kelet-Lengyelország története itthon viszont fehér foltnak számít még ma is, aminek alaposabb bemutatásával a magyar történettudomány, egy-két rövidebb írástól vagy könyvrészlettől eltekintve (például Kovács István, Kapronczay Károly, Szokolai Katalin) mindmáig adós maradt. Bár erről a témáról az elmúlt két évtizedben született két memoár¹ és egy kismonográfia,² de az 1939-ben szovjet fennhatóság alá került lengyelek borzalmas sorsa továbbra is ismeretlen maradt minden ideológiai korlát eltűnése ellenére is. Szintén nem kapott kellő súlyt az ekkor szovjet fogságba esett tiszték kálváriája sem, akik először fogolytáborba, majd a következő tavasszal kivégzőosztag elé kerültek, noha erről a II. világháború alatti magyar sajtóban születtek beszámolók. Az ő megpróbáltatásait örökíti meg az amerikai Allen Paul új, *Katyń* című könyvében, a sorsukon keresztül pedig a szovjet fennhatóság alá került lengyelek életét is bemutatja.

A szerző, Paul Allen amerikai származású, akinek nincsenek lengyel ősei. Angol irodalom és történelem szakos diplomát szerzett, majd 1986-ban a nemzetközi kapcsolatok szakot végezte el, ahol a kommunizmus történetével foglalkozott. Ez utóbbi során hallott Katyńról mint a sztálinizmus egyik be nem vallott bűnéről, ami érdeklődését felkeltette e könyv megírására ösztönözte.

A lengyelek számára az I. világháború vége országuk újjászületését hozta, mivel a háborús vereségnek köszönhetően az addig őket megszállva tartó nagyhatalmak közül Ausztria széthullott, Német- és Oroszország pedig elveszítette korábbi geopolitikai szerepét. Ez a nyugalmi helyzet Lengyelország számára alig két évtizednyi haladékot jelentett, mivel a harmincas évek végére ismét a német és orosz hatalmi törekvések ütközőpontjába került. Az ellenfeleik azonban ekkor már nem tradicionális monarchiák, hanem totális ideológiát képviselő modern államok, a náci Németország és a kommunista Szovjetunió voltak.

1939. augusztus 23-án, Moszkvában szovjet–német megnemtámadási szerződés született, melynek záradékában megegyeztek a térség, így Lengyelország felosztásáról is. Szep-

¹ Stanisław WINCENZ: *Beszélgetés a szovjet megszállókkal 1939–40, 1944–45*, Felsőmagyarország, Miskolc, 2001; Sławomir RAWICZ: *Hosszú menet. Út a szabadságba*, Park, Budapest, 2002.

² Leopold JERZEWSKI: *Katyń, 1940*, Babits, Szekszárd, 1990.

tember 17-én, a szerződésnek megfelelően a szovjet csapatok is átlépték a határt, és hátbatámadták a hősiesen harcoló lengyeleket, akik velük szemben a legtöbb esetben nem is tanúsítottak ellenállást, mivel élt bennük az a tévhit, hogy a Vörös Hadsereg a segítségükre jött. Ennek köszönhetően nem minősültek hadifogolynak, így nem vonatkoztak rájuk a genfi konvenció előírásai sem, igaz, ezt a szovjetek amúgy sem írták alá. A náci és a szovjet birodalom között húzódó új határ a brit diplomata, Curzon által még 1920-ban kijelölt vonal lett, ami nagyjából a Bug folyónál húzódott észak–déli irányban, és azóta sem változott. Ezzel párhuzamosan a frissen megszállt Bresztben közös, német–szovjet díszszemlére került sor, majd az NKVD és a Gestapo több konferenciát is szervezett a lengyel ellenállás elleni közös fellépés koordinálására. Közben Moszkva szerint Lengyelország összeomlásával a keleti részeken élő emberek hontalanok lettek, ezért automatikusan kiterjesztették rájuk a szovjet állampolgárságot annak minden „vívmány”-ával együtt. Hamarosan itt is megkezdődött a származásuk, vagyoni helyzetük vagy politikai nézeteik alapján a megbízhatatlannak minősített emberek letartóztatása és/vagy Szibériába történő kitelepítése. Ezzel párhuzamosan az addig használt lengyel pénzt is bevonták, amivel ember ezreit tették tönkre és hozták anyagi értelemben függő helyzetbe. Októberben „választások”-at tartottak, a küldöttek pedig rövidesen megszavazták a Szovjetunióhoz való „csatlakozást”.

A szeptemberi hadjárat idején szovjet fogságba esett tiszteket három nagy gyűjtőtáborba, Kozelszkbe, Sztarobelszkbe és Osztaskovba szállították. Jó részük tartalékosként mozgósított értelmiségi volt. Bár a körülmények nem voltak a legjobbak, a hangulat ennek ellenére optimista volt, a lengyel tisztek pedig büszke tartással viselték el a fogságot, mivel mindenkiben élt a gyors szabadulás és a szövetségeseik mindent elsöprő támadásának reménye. Mivel a táborokban ott volt a korabeli lengyel értelmiség színe-java, a fogság ellenére is élénk szellemi élet folyt, a túlélők pedig rendkívül pozitívan emlékeztek vissza az itt eltöltött hónapokra. Bár a foglyokat alaposan kihallgatták az NKVD képviselői, és egész nap zúdult rájuk a bolsevik propaganda, mindez a lengyelekre nézve hatástalan maradt, néhány tiszt kivételével, akik zsidó származásuk miatt tartottak a német fennhatóságú területekre való visszatéréstől. A foglyok később, kellő ellenőrzés mellett a családtagjaiknak is írhattak, akiket 1940 tavaszától sokszor éppen e levelek alapján azonosítottak be, tartóztattak le és küldtek Szibériába.

Közben 1940 tavaszán – máig tisztázatlan okokból – döntés született a fogságba esett mintegy 15 000 lengyel tiszt és 10 000 börtönben letartóztatott civil (hivatalnokok, bírák, csendőrök, földbirtokosok stb.) sorsáról. Őket Lavrentyij Berija 1940. március 5-i felterjesztése alapján halálra ítélték, az ügyek kivizsgálását és az ítéleteket pedig az NKVD különleges bírósága hozta meg – a vádlottak távollétében. Az ekkor született döntés egyébként testületi volt, hiszen Sztálin mellett több más politikai vezető, így Vorosilov, Molotov, Mikojan, Kalinyin és Kaganovics is jóváhagyta azt.

A kivégzések április elejétől május közepéig tartottak, és naponta indultak az újabb és újabb szállítmányok. A foglyokat Osztaskovból Mjednojéba, Sztarobelszkből Harkovba, Kozelszkből pedig Gniezdovóba vitték, ahol kíméletlenül végeztek velük. 450 főt viszont szintén ismeretlen okokból a halálba induló transzportokból kiemelve egy másik táborba szállítottak, így ők életben maradtak. A dolog titokzatosságát az is növeli, hogy

a kiválasztottaknak csak egy nagyon kis része tartozott a Zygmunt Berling tábornok vezette lengyel kommunistabarát szárnyhoz, sokan pedig később Anders tábornok seregébe belépvé Nyugatra távozhattak.

Az elszállítandók nevét minden nap a délelőtt 10-ig telefonálták meg Moszkvából, akik a táborban megszokottnál sokkal jobb ellátást kaptak, az útravalójukat pedig vadozatú csomagolópapírba rakták, ami addig ismeretlen dolognak számított a táborban. Ezt a színjátékot látva mindenki azt hitte, hogy az ősszel hazaküldött kadétokhoz hasonlóan ők is szabadok lesznek rövidesen, vagy pedig a németeknek adják majd át őket valamiféle fogolycsere-egyezmény keretében. Optimizmusukat az NKVD-tisztek ilyen értelmű megjegyzései is növelték, miközben az őrség gyakran díszsorfalat állva búcsúzatta az indulókat, vagy katonazenekar játszott nekik ez alkalomból.

Az 1941. június 22. után megindult szovjet–lengyel közeledés eredményeként, júliusban Sikorski tábornok mint a londoni emigráns kormány feje szövetségi szerződést írt alá a szovjetekkel, ami többek között amnesztiát és egy lengyelekből álló hadsereg felállítását ígérte. Ennek vezetője az NKVD börtönéből kiengedett Anders tábornok lett, a hadsereg állományának kérdése pedig rögtön felszínre hozta a deportáltak és az elfogott tisztek kérdését.

Az utóbbiak sorsát firtató kérdések elől a szovjet részről igyekeztek kitérni, vagy pedig mellébeszéltek, mint például Sztálin, aki egy ízben például az mondta Anders tábornoknak, hogy a foglyok Mandzsúriába szöktek. Az egyetlen konkrét, bár akkor még érthetetlen választ az ügyekben Berija adta 1941 októberében, egy tárgyalás során olyan megjegyzést téve erről, hogy „hibát követtünk el” velük kapcsolatban. A közel egy évig tartó huzavona során a lengyel hadsereg szervezését szovjet részről minden eszközzel igyekeztek akadályozni, de 1942 márciusa és szeptembere között így is 112 000 katonának és civilnek sikerült elhagynia a Szovjetunió területét.

Az eltűnt tisztek sorsára 1943 áprilisában derült fény, amikor a németek megtalálták a tömegsírokat a katyňi erdőben, amiben jó propaganda fogást láttak a szövetségesek egységének megbontására. Mivel a lengyelek az eset kapcsán, a németekhez hasonlóan, ám tőlük teljesen függetlenül szintén a Nemzetközi Vöröskereszt segítségét kérték, szovjet részről válaszul kollaborációval vádolták meg őket, és megszakították velük a diplomáciai kapcsolatot.

A nemzetközi orvoscsoport vizsgálata egyértelműen bebizonyította, hogy a gyilkosságot 1940-ben követték el, nem pedig 1941 nyarán, mint azt szovjet részről állították. Az alig másfél hónapig tartó vizsgálatnak a front közeledése vetett véget, az ott talált bizonyítékokat pedig Krakkóba, majd Drezdába szállították, ahol azok 1945-ben megsemmisültek. Az igazságra végül 1990 áprilisában derült fény, amikor Mihail Gorbacsov nyilvánosan ismerte be ezt a gatzettet, és adott át Jaruzelski elnöknek ezzel kapcsolatos dokumentumokat. De a részletekkel kapcsolatosan az egykori szovjet belügyi levéltárak még ma is őrzik titkaikat.

Maga a könyv 1939 augusztusától 2006 márciusáig terjedő időszakban, két síkon, a legfelső szintű diplomácia és a mindennapi élet szintjén tekinti át e rémtett történetét és annak utóéletét.

A szerző először makrotörténeti síkon, vagyis a nemzetközi kapcsolatok felől követi nyomon a II. világháború alatti szovjet–lengyel viszony alakulását, a Szovjetunióval való „szövetség” árnyoldalait, a kommunista diplomáciai és propagandagépezet működését. Itt részletesen kitér az angolszász hatalmak kétszínű magatartásának bemutatására is, melyek számára csak egyetlen szempont létezett, a náci Németország legyőzése, aminek mindent alárendeltek. Emiatt mindent elnéztek kommunista szövetségesüknek, holott a sorozatos jogsértések legfőbb áldozatai a legtöbbször éppen a velük szintén azonos oldalon álló, ám hadászati szempontból sokkal kisebb jelentőségű lengyelek voltak. Ők például diplomáciai téren az angolok részéről nemegyszer legalább akkora nyomásnak voltak kitéve, mint a szovjetekéről. A helyzet a világháború befejezése után sem sokat javult, mert az Egyesült Államokban működő szovjet lobbi sikerrel akadályozta meg az ügy magasabb kormányzati és diplomáciai szintekre való továbbvitelét.

A szerző részben lengyel és orosz nyelvtudása hiánya, részben a még mindig zárt orosz archívumok miatt nem jutott hozzá számtalan levéltári forráshoz, az ezeken a nyelveken megjelent szakirodalomról nem is beszélve. Ezek helyett nyomtatásban megjelent diplomáciai forrásgyűjteményeket, és az egykori résztvevők (Winston Churchill, Władysław Anders, Stanisław Mikołajczyk, Joachim von Ribbentrop, Joseph Goebbels stb.) angolul kiadott emlékiratait használja, illetve a hidegháború éveiben, Nyugaton megjelent szakirodalmat. A háború utáni események és az amerikai szovjet befolyás bemutatásához már a volt képviselőkkel és kormánytisztviselőkkel készült interjúk jelentik a forrásanyagot.

A szerző a diplomáciatörténeti eseményekkel párhuzamosan szerző mikrotörténeti síkon, vagyis három módos, középosztálybeli lengyel család, egy krakkói és két lemergi életén keresztül vizsgálja a nagypolitikai események hatását a mindennapokban. 1939 őszén mindhárom családfő – egy orvos, egy ügyvéd és egy hivatásos katonatiszt – a Kelet felől támadó szovjet erők kezébe került, a következő év tavaszán pedig ők is a tömegsírokban végezték, miközben családjuk éveig várta őket haza.

Az egyik család a háborút a németek által megszállt Krakkóban vészelte át, miközben többen is a földalatti Honi Hadsereg katonájaként részt vettek az ellenállási mozgalomban. A másik kettő 1940 áprilisában beleesett abba a nagy kitelepítési hullámba, melynek során emberek ezreit deportálták Lembergbe Kazahsztánba, ráadásul Hoffmann asszonynak még a beteg kislányát is ott kellett hagynia. Hosszas szenvedések után végül mindkét családnak sikerült csatlakoznia Anders tábornok Iránba induló hadseregéhez, ahonnan a Közel-Keleten át a nyugati frontra kerültek. A háború után egyik család sem tért vissza a Szovjetunió részévé vált Lembergbe, hanem Nyugaton telepedtek le, csak Hoffmann asszony ment még haza a kislányát kimenekíteni.

A szerző ezen a síkon részben az 1951–52-ben működő, éppen a tömeggyilkosságot kutató kongresszusi vizsgálóbizottság anyagára, részben a még élő szemtanúkkal folytatott interjúk anyagára támaszkodik. Munkája során mintegy 50 egykori résztvevővel, volt foglyokkal, deportáltakkal, azok közvetlen hozzátartozóival beszélt, akik készséggel álltak a rendelkezésére; az ennek során feltáruló emberi sorsok jól mutatják a lengyelek háború alatti életének mindennapjait. A félelem azonban sokszor megbénította a szem-

tanúkat: a németek által végzett feltárást megörökítő lengyel fényképész özvegye még 1990 után is elzárkózott a nyilatkozattól.

A könyv elolvasása után is még meglehetősen sok a nyitott kérdés, amire jelenleg még nem lehet pontos választ adni. Valójában mikor döntött Sztálin a fogoly lengyel tisztek kivégzése mellett, és miért választotta ezt az alternatívát? Mennyit nyomott a latban a lengyel értelmiség elpusztításának kimondatlan szándéka, amit a nácik is előszeretettel gyakoroltak? Mekkora szerepet játszott az 1920-as háborúban elszenvedett szovjet vereség, ahol a Lemberg környéki frontszakaszon éppen Sztálin volt az egyik parancsnok? Pontosan hol és hogyan zajlottak a kivégzések, kik voltak az ítéletvégrehajtók, és mi lett később a sorsuk? Volt-e a kivégzések során valamiféle ellenállás vagy szerencsés megmenekülés? Milyen szempontok szerint választották ki azt a néhány száz embert, akik elkerülték a halált? Milyen szerepet játszottak ebben az őket kihallgató NKVD-tisztek? Összesen mennyi lengyel civilt és katonát végeztek ki a II. világháború idején ítélettel vagy anélkül a szovjet belügyi szervek? Mennyit deportáltak Szibériába, és ezt mennyien éltek túl? Mi lett a sorsa azoknak a családtagoknak, akiket nem engedtek felszállni az utolsó, Iránba induló lengyel katonavonatra a dzsambüli állomáson, holott a férjeik vagy gyerekeik Anders tábornok seregéhez tartoztak, és a szerződés szerint joguk lett volna ehhez? A világháború során Szibériába került lengyelek közül az 1945–46-os kivándorlások során mennyinek sikerült visszatérnie az anyaországba?

A könyv több szempontból is hiánypótló. Egyrészt végre magyarul is hozzáférhetővé teszi a katyni tömeggyilkosság részleteit, annak utóéletét, másrészt bemutatja a szovjet uralom alá került lengyelek életét. Ugyanakkor jól tükrözi a Szovjetunió megítélésének azt a ma is létező kétarcúságát, amely a világháború alatti tevékenységében kizárólag az 1941 és 1945 közötti, a nácik legyőzésében játszott szerepére tekint, miközben a német vagy angolszász szövetségben elkövetett bűnök, mint például Katyń, a Kazahsztánba történő deportálások vagy az Anders-hadsereg megszervezésének körülményei szinte teljesen elsikkadnak, vagy egyszerű, köztörvényes cselekedetnek minősülve egyszerűen elévültként vannak nyilvánítva. Ebből a szempontból különösen érdekes egy amerikai szerző túllépése ezen az egysíkú logikán, ami önmagában még nem jelent gyökeres fordulatot, de jelzésértékű lehet a világháború alatti szovjet tevékenység árnyaltabb megítélésében külföldön és idehaza egyaránt.